

“DEVONI SHAVQIY” QO‘LYOZMASIDAGI “TUG‘RO” SO‘ZINING TALQINLARI

Interpretations of the word “Tughro” in the
“Devoni Shavqiy” manuscript

Annotatsiya: Arab, fors, turkiy tillarining bilimdoni Shavqiyning adabiy merosi jamlangan “Devoni Shavqiy” qo‘lyozmasida mumtoz adabiyotimizning eng ko‘p qo‘llaniladigan g‘azal, muxammas va musaddas janriga tegishli asarlar uchraydi. Shavqiyning g‘azallari shakliy va mazmuniy jihatdan ayrimlari na‘t, ba‘zilari hamd yo‘nalishida yozilganligi tahlillar davomida aniqlandi. Shavqiyning ayrim muvashshah-g‘azallarida yashiringan shaxs ismining harflari ishora so‘zlarda ifodalangan. Muvashshah g‘azallarning maqta‘ qismida takrorlanib qo‘llangan tug‘ro so‘zi muallif tomonidan tahlilga tortilgan. Mazkur istiloh ayrim g‘azallarda bezakli so‘z tarzida ta’kidlansa, boshqa baytda muhr ma’nosini ifodalovchi manba o‘rnida kelgan. Tug‘ro so‘zining muvashshah hosil bo‘lishida shoir nazarda tutgan turli ifodalari maqolada baytlardagi shakllari asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Qo‘lyozma, devonning janriy tarkibi, g‘azal, tug‘ro, muhr, bezakli so‘z, muvashshah, masnu‘ g‘azal, na‘t, hasb-u hol.

Abstract: This article examines the literary heritage of Mulla Shams Shavqi, a poet from Namangan whose works have been preserved in both manuscript and lithographic forms. As a scholar of Arabic, Persian, and Turkic languages, Shavqi compiled his poetic corpus in the *Devoni Shavqiy* (Devan of Shavqi), which features prominent genres of classical Eastern literature, including ghazal, mukhammas, and musaddas. Textual analysis reveals that, in terms of form and content, Shavqi’s ghazals encompass both na‘t (praise of the Prophet) and hamd (praise of God) genres. Notably, in certain muvashshah (acrostic) ghazals, hidden personal names are encoded through specific textual clues. This study focuses on the word *tughra*, which recurs in the *maqta‘* (final couplet) of these muvashshah ghazals. While used as an ornamental poetic device in some instances, *tughra* functions as a structural indicator signifying a “seal” or “signature” in others. Based on its structural variants within the couplets, the author analyzes the diverse contextual meanings of *tughra* intended by the poet in constructing acrostics.

Keywords: Mulla Shams Shavqi, manuscript, lithography, ghazal, muvashshah, *tughra*, hamd, na‘t, classical literature.

Kirish

O‘zbek xalqining ko‘p ming yillik tarixi, boy ilmiy-ma’naviy merosi, adabiyot va san’ati haqidagi qimmatli ma’lumotlar saqlangan adabiy manbalari qo‘lyozma matnlarda aks etgan. Ular arab, eski o‘zbek

**Saboxon
JO‘RABOYEVA,**
Namangan davlat
universiteti
o‘qituvchisi,
Filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa
doktori (PhD)

Orcid ID: 0009-0000-
2178-2193

Yetib kelgan/ Received:
18.06.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

yozuvida yaratilgan bo'lib, qimmatbaho durdonalar sanaladi. Ushbu manbalardagi ilmiy-badiiy matnlarni o'rganish, tahlil qilish bugungi matnshunoslik va manbashunoslik fanining asosiy vazifalaridan biridir. O'zbek mumtoz adabiyotida shoirlar tomonidan yaratilgan she'riy va nasriy asarlarni matniy va mazmuniy tadqiq etilishida yaqqol ko'zga tashlanadigan jihat asliyat masalasidir. Shuning uchun nazmiy va nasriy shaklda yaratilgan asarlarni shakliy-mazmuniy tahlili tadqiqotchidan alohida e'tibor va ilmiy tabdillarni talab qiladi. Jumladan, Namanganlik shoir Mulla Shams Shavqiyning asarlari eski o'zbek yozuvida yaratilgan bo'lib, olimlar tomonidan uning ijodiy merosi tadqiq etilgan. Shoir tarixchi sifatida o'zi yashagan davrni tahlil qilgan, tilshunos sifatida arab, fors, o'zbek tillarining bilimdoni hisoblangan.

Maqsad va vazifa

Mulla Shams Shavqiy Namangoniy xonlik zamon va mustamlakachilik siyosatining ayanchli oqibatlarini, odamlarning boshiga solgan kulfatlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan adib sifatida ikki davr adabiyotini birlashtira oldi. XX asrda yaratilgan nazmiy va nasriy manbalarda uning ash'orlaridan namunalar keltirilgani bejiz emas. Fikrimizning isboti sifatida, Mulla Shams Shavqiy Namangoniyning "Pandnoma" asarini Is'hoqxon Ibrat o'zining "Tarixi Farg'ona" asariga manba sifatida kiritib, undan unumli foydalangani muallif tomonidan e'tirof etilgan. Shavqiy ijodining o'rganilishi XIX asrning 80-yillaridan boshlanganligi turli ilmiy manbalardan ma'lum. O'zbek adabiyotshunosligida Shavqiy Namangoniy haqidagi dastlabki ma'lumotlar Po'lotjon Domullo Qayumovning "Tazkirayi Qayyumiy" asarida beriladi va bir muxammasi keltiriladi. [Қаюмов,1998:270] Keyingi yillarda G'.Karimov, O.Nosirov, F.Ahmadjonova, N.Abdulahatov, Sh.Qo'ldoshev, N.Hasan kabi olimlar shoir asarlarini o'rganish borasida bir muncha ishlarni amalga oshirdilar [Каримов,1963:44-46]. Shavqiyning bizgacha ikkita qo'lyozma devoni yetib kelgan. U shoirning o'z dastxati bilan yozilgan bo'lib, qarindoshlari va Sharq qo'lyozmalar fondida saqlanadi. "Devoni Shavqiy" qo'lyozmasi Qo'qon qog'oziga nasx xati bilan ko'chirilgan. She'rlar har sahifaga 12-38 qatordan joylashtirilgan. Devonda alifbo tartibiga rioya qilinmagan. Qo'lyozma muqovalanmagan. Devonga jami 3000 misradan ortiq o'zbek va fors tilidagi she'rlar kiritilgan. Devonda eng ko'p qayd etilgan janrlardan biri g'azal bo'lib, ularning aksariyati muvashshah usulida yozilgan hisoblanadi.

Usullar. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, germeneytik va adabiy-tasavvufiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. G'azallar qaysi shoirga tegishli bo'lmasin, o'ziga xos kompozitsiya va struktural tizimga ega bo'ladi. Ya'ni shakliy va semantik struktura shoir aytmoqchi bo'lgan fikrning asosini ifodalaydi. Semantik strukturaning o'zi bir necha turlarga ajralib ketadi: ta'rif, tavsif, madh, sharhi hol. Shavqiy devonida oddiy g'azallar bilan bir qatorda, g'azali-muvashshahlar ham mavjud. Aruz vaznidagi muvashshahlar: baytdagi toq misralardan, juft misrali yoki qofiyali misralardan, baytning har ikkala misrasi qo'shaloq tarzda, musammatlarning har bir band bir misrasining dastlabki harflaridan ism kelib chiqadigan shakllarda mavjud bo'ladi. [Muydinova, 2023:21] Odatda, juda ko'p hollarda muvashshah-g'azallarda kishining ismi ikki xil yo'l bilan ifodalanadi:

1. G'azaldagi toq misralarning bosh harfi olinadi.
2. G'azaldagi qofiyadosh so'zlarning birinchi harflari olinadi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, g'azallar, asosan, eski o'zbek yozuvda yaratilganligi uchun harflar hozirgi lotin yozuviga to'g'ri kelavermasligi mumkin. Shuningdek, muvashshahning baytlari tahlilida yozuvlarning aslidek ko'rsangizgina, g'azalda yashiringan so'zni aniqlashingiz mumkin. Shoirlarning ayrim muvashshah-g'azallarida so'z harflarda emas, balki, ishoralarda ifodalanganligi kuzatiladi. Xuddi shunday g'azallarning xulosa qismida bir xil mazmundagi jumlar e'tiborimizni tortdi. Maqta' qismida quyidagicha bayt mavjud:

*Nasihat aylagay Shavqiy, saningdek xo'bro'larg'a,
Qilubdur har hurufi nomi poking, har g'azal **tug'ro** [Abdulahatov, 2022: 242].*

Yoki:

*Nishoni mehribonlig', izlayub so'z aydi bu Shavqiy,
Hurufi ismi foni, har g'azal **tug'rosida** daftar [Abdulahatov, 2022: 243].
Naqdin umrin Shavqiy aylar, xo'blar zikrida sarf,
Har g'azalda harfi ismin, naqshig'a **tug'rosi** bor [Abdulahatov, 2022: 247].
O'shal koni malohatni o'qib,afsofini Shavqiy,
Hurufi ismini har bir g'azalga, aylamish **tug'ro** [Abdulahatov, 2022: 255].*

G'azallarni bunday maqta' bilan yakunlanishi faqatgina muvashshah kalitidagi so'zga ishora bermay, balki tug'ro so'zining ham qo'llanishiga doir ilmiy savollarni yuzaga keltiradi. Mazkur so'z qanday maqsadda muvashshah-g'azalga kiritilgan? **Tug'ro** (turkiycha) – Sharq mamlakatlarida podshoh va xonlarning farmonlari boshida ularning unvoni – nom va amallarini ko'rsatuvchi maxsus bezakli yozuv, ramziy belgi, sarlavha o'rnidagi so'z, jumlaning bezagi sifatidagi istiloh hisoblanadi. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida **tug'rach** shaklida keltirilib, uning 3 ma'nosi beriladi: 1) o'g'uzlar tilida podsho muhri; 2) podshoh, safarga chiqish oldidan qo'shindagi har bir jangchiga beradigan ot; 3) o'g'uzlar tilida muhr bosilgan xat. [Qoshg'ariy, 1970: 430] Shu ma'noda, boshqa turkiy qavmlar (keyinchalik mo'g'ullar) tomonidan qo'llaniladigan yorliq so'zi o'g'uzlarga notanish bo'lgan. Saljuqiylar davrida davlat mahkamasi boshlig'i bo'lgan amaldor tug'royi deb atalgan. Bundan tashqari, XIX asr oxirida Shimoliy Hindiston va O'zbekistonda alohida xatlarni turli jonivorlar, parrandalar shakli sifatida yozilishi ham tug'ro xati yoki xatti tug'ro deya nomlangan. Qo'lyozma matnida mazkur so'z qanday ma'noning yuzaga chiqishiga xizmat qilgan? Chunki g'azal faqatgina bir mazmunga izoh bermay, balki hissiy-emotsional mazmunni ham ifodalashini unutmaslik kerak. Ammo lug'atlarda quyidacha ta'rif berilgan o'rinlar mavjud: Tug'ro **ارغط** 1. Gerb, davlat nishonasi, podshohning yorliq, farmon va qarorlari yozilgan qog'ozning tepasiga tushirilgan maxsus bezakli belgi. 2. Maktublarning tepasiga yoziladigan maxsus so'z. 3. Kitoblarning boshiga tushiriladigan rasm [Рафиддинов, 2023: 509]. Matnlar bilan ishlaganda muhr qo'yiladi. Muhr matnning haqiqiyiligiga dalil bo'lgan baytda tasdiqlovchi muhrdan boshqa tug'ro deb atalmish ishonch belgisi bilan qat'iylashtirilgan. Ammo uning bir necha ma'nolari ta'riflar yordamida aniqlashtiriladi. Shavqiy qo'lyozmasidagi baytlarda muvashshah hosil qiluvchi belgi sifatida qo'llangan. Shoir hamma muvashshah g'azallarida ham xuddi shunday ishora belgisiga murojaat qilmagan. Qo'lyozmadagi 5ta g'azalda mazkur ishora so'zlar keltirilgan. Jumladan:

*Tutashgan ikki qosh aylamish, gul orazing zebo,
Yaratgan bu qaro qoshlarga, ikki nargisi shahlo, –*

matla'li g'azalida baytlarning harflari ishora bilan birlashtirilsa, muvashshah hosil bo'ladi. Aynan harflar baytlarning boshida kelishi har bir g'azalning muhri sifatida qat'iylashtirilishi maqta'da ta'kidlangan:

*Nasihat aylagay Shavqiy saningdek xo'bro'larga,
Qilubdur har hurufi nomi poking har g'azal **tug'ro**. [Abdulahatov, 2022: 242].*

Muvashshahlarda ham **tug‘ro** so‘zining uchramasligiga tarixiy muhit, keskin vaziyatlar sabab bo‘lishi mumkin. Jumladan:

*Saodat taxtlik sarmoya, davlat jahon mohi,
Mutahhar tiynati pokiza tal‘at ma‘dalat shohi. (matla‘)
Hidoyat topti har odam, hurufi ismi pokida,
Qilur bu Shavqiy, xolisdin duolar har safar [Abdulahatov, 2022:245 maqta‘].*

G‘azalning mazmuniga e‘tibor berilsa, shohi oliy baxt timsoli bo‘lib, davlat va jahonning ma‘danidir. Uning pokiza ruhi yuzida haqqoniylik, adolatni aks ettiradi. Jannat daraxtlaridek tik qomatiga yarashgan libosi izzat va obro‘sining bir belgisidir. Davlat qushi qayta-qayta uchirilsa, shahzodaning boshiga saodatmandligi uchun qo‘nadi. Izmidagi mulk adolatparvarligidan odamlarni baxtli, iqqolli qila oladi. Hokimiyatni aql bilan boshqarib, porlab turgan durdek xalqidan ogoh bo‘ladi. Uning shakarafshon so‘zlaridan odamlar darmon oladi va shoir uning uchun doim duoda bo‘lamiz, deya ta‘kidlaydi. Kimda kim unga yomonlik qilsa, falakning o‘zi uni jazolaydi. Shavqiy shom-u sahar duo qilib, pok ismini harflar bag‘riga yashirdi. Bu “Sayid Nasrulloh” so‘zidir. Sayid Nasrulloh-Nasriddinbek Xudoyorxonning to‘ng‘ich o‘g‘li bo‘lib, 1850-yida tug‘ilgan. 1875-yili Andijon qo‘zg‘olonchilari Nasriddinni Saritol qishlog‘ida Xudoyorxon o‘rniga xon deb e‘lon qiladilar. Qo‘qon xonligi bosib olingandan keyin, uni Vladimir guberniyasiga surgun qilinadi. Fikrimizni quyidagi misralar dalillaydi:

*Qo‘nar har yerni ertalab bo‘lsa, bu shahzoda hur gohi.
Namoyon o‘ldi davlat durjidan bu durri oliy qadr,
Fuzun davlat iqbolidur har kimni dili xohi.
Safo baxsh bu mulkat bo‘lmish ani adli ehsoni,*

Nasriddinni xon qilib ko‘targan xalq uni adlidan umid bog‘lagan, bevosita bu mazmun muvashshah-g‘azal mazmuniga singdirilgan. Yoki so‘zning keltirilgan izoh ma‘nolaridagi bezakli qo‘llanish mazmuni ushbu g‘azallarning ifodasi uchun shoir undan detal sifatida foydalangan:

*Naqdin umrin Shavqiy aylar xo‘blar zikrida sarf,
Har g‘azalda harfi ismin, naqshig‘a tug‘rosi bor [Abdulahatov,2022:247].*

Muvashshah g‘azalning aksariyat baytlarida shoir “xo‘blar zikri” yoki “xo‘blar majlisi” kabi jumalarni keltiradi, bundan ko‘rinadiki, aynan, ta‘rif uchun olinayotgan shaxs o‘zining donoligi va ezgu fazilatlar bilan hammani lol qoldirgan. Har bir g‘azaldagi tashbeh ma‘lum bir maqsadni ifodalaydi. Jumladan, “Anbarin xatti birla, gulruh nargis shahlosi bor” tashbehida ta‘rif qilinayotgan inson xush suvrat ekanligi, boshqalardan ajralib turishiga ishora bor. Baytda ko‘zlar qalbining ko‘zgusi, tiniqligini ifodalab, faqatgina yaxshi sifatlarni ko‘ra olishiga shoir ishora qiladi. Aynan tug‘ro so‘zining qo‘llanishi orqali mazmun nozikligi e‘tiborga olingan. Jumladan, ayrim g‘azallarda sarlavha o‘rnidagi so‘z sifatida qo‘llangan:

Sadoqat qadri oliy rutbalik, ul moh pur anvar,

Bashar naslida andog‘, pokiza hech gavhar [Abdulahatov, 2022: 242]. Matla‘si bilan boshlanadigan g‘azalda baytlardagi harflar birlashtirsa, “**Sodiqjon**” ismi hosil bo‘lishi bayt maqtasidagi sarlavha mazmunidagi misra bilan ta‘kidlangan:

*Nishoni mehribonlig', izlayub so'z aydi bu Shavqiy,
Hurufi ismi foni, har g'azal tug'rosida daftar.*

Shavqiy mehr istab, ma'shuqa sifatleri haqida ta'riflar keltiradi, yashiringan ismning harflari daftarning sarlavhasida keltirilgan. G'azal misralarning bayti sadrida keltirilgan harflar shaxs ismi haqida ma'lumot beradi. Daftarning birinchi sahifasiga matn sarlavhasi yozilganidek, yashiringan ma'noni topishga ishora qulaylashtirib qo'yilgan. Ayrim muvashshah baytlarida esa bezak-naqsh ma'nosida ham keltirib o'tilgan:

*Anbarin xatti birla, gulrux nargis shahlosi bor,
Husn gulzorida bitgan orazi ra'nosi bor.*

Naqdin umrin Shavqiy aylar, xublar zikrida sarf,

Har g'azalda harfi ismin, naqshig'a tug'rosi bor [Abdulahatov, 2022: 247].

Baytlar tahliliga e'tibor qaratilsa, tavsif mazmuni aks etib, ma'shuqaning sifatleri ketma-ket keltirilgan, ya'ni bezatilgan. Masnu' g'azalning aynan shunday ta'riflanganligi baytning maqta' qismida urg'ulangan. Ya'ni "**Abduqayyumxon**" ismining harflari alohida bittadan naqshni hosil qiladi, deya ishora berilgan. **Tug'ro** so'zi ayrim g'azal baytida duo ma'nosida ham qo'llangan:

Xush latofat mahliqoyi mahublar sar daftari,

Turfa zebo xulqing birla basharsan yo pari.

Nazm lafzidin qilur Shavqiy ani doim duo,

Har g'azal tug'rosida ismin hurufin har biri [Abdulahatov, 2022: 235].

Baytning boshidan oxirigacha bo'lgan harflar "**X**", "**I**", "**Ch**", "**X**", "**O**", "**N**" g'azal boshida kelgan harflar birlashtirilsa, "**Xolchaxon**" ismi hosil bo'ladi. Shoir tasviridagi shaxs, shunday go'zal, latif va barkamolki, uni har bir fazilatini nazmimda duo qilaman deya, ta'kidlaydi.

Xulosa. Namangan adiblarining qo'lyozmalari devon, tazkira va bayozlarda saqlangan. Mazkur adabiy harakatchilik namoyandalarining hanuzgacha ilm ahliga ma'lum bo'lmay kelayotgan turli janrlarga oid asarlari matnidagi qo'llanishlar shoirning dunyoqarashi rang-barang ifodasi muhit, vaziyat taqozosi ekanligini dalillaydi. Shavqiyning muvashshah– g'azallaridagi tug'ro so'zi muhr ma'nosidan tashqari muayyan ifoda tashuvchi istiloh sifatida davrning tiliga xos irfoniyl mazmunga egaligi tahlillarimiz davomida aniqlandi.

Adabiyotlar / References

1. Po'lotjon Domulla Qayumov. Tazkirai Qayumiy. Tom II. – Toshkent, 1998. – B. 269-270.
2. Karimov G'. Shavqiy poeziyasining realistik kuchi // Sharq yulduzi, 1963, 2-son. – B.44-46.
3. Nosirov O. Shavqiy Namangoniyni yangi qo'lyozmasi // "O'zbekiston madaniyati" gazetasi, 1965, 2-son.
4. Ahmadjonova F. Shavqiy Namanganiy // O'zbek tili va adabiyoti, 1970, 3-son. – B. 45-60.
5. Doç. Dr. Nodirkhon Khasanov. 17. yy. sonundan 20. yy. boshiga qadar yashagan Ferg'ana muhiti shairleri (hayati va eserlari). Hazirlayan Emine Kiziltaş. – Istanbul, 2012. – B.230-257.
6. N.Abdulahatov, Sh.Qo'ldoshev. Mulla Shamsiddin Shavqiy. Namangan: Usmon Nosir media. 2022. – B.56.
7. Muydinova A. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida muvashshahchilik: an'ana va individuallik: Filol.fan.bo'yicha fals.dok(PhD)diss. – Toshkent, 2023. – B. 21.
8. Qoshg'ariy M. Devoni lug'atit turk. – Toshkent: Akademnashr, 1970. – B.430.
9. Navoiy asarlari lug'ati. Nashrga tayyorlovchi S.Rafiddinov. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B.509.
10. Yo'ldosh Xilvatiy. Sayr ul-jibol. – Namangan: "Namangan" nashriyoti, 2012. – 84b.